

14. Ferguson, N. Teaching English as a Foreign Language. – L. : Longman, 1955. – 200 p.
15. Hutchinson T., Waters A. ESP. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993. – 179 p.
16. O'Connor I. Better English Pronunciation. – Cambridge University Press, 2000. – 150 p.
17. Robinson, Don. Spotlight on Communication: a skills-based approach. – London : Pitman Publishing Limited, 1984. – 201 p.
18. Spache George D., Paul C. Berg. The Art of Efficient Reading. The Macmillan Company. – New York, 1968. – 323 p.
19. Wood, James. Speaking effectively. Random House. – New York, 1988. – 274 p.

ВАЙНОВСЬКА М.К.

МАЙСТЕРНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Становлення національної української школи неможливе без творчої праці вчителя, яка є рушійною силою в організації та здійсненні навчально-виховного процесу. Тому в умовах відродження суверенної України, становлення нової школи актуалізується проблема педагогічної майстерності вчителя як складової загальної культури, одного з найважливіших чинників національного прогресу.

Зрозуміло, що без належного рівня педагогічної майстерності педагога не може бути належного рівня освіти. Тому на сьогодні, коли освіта в Україні проголошена національним пріоритетом та розглядається як передумова інтелектуальної безпеки держави, проблеми формування педагогічної майстерності переросли з вузькопрофесійних у загальнодержавні й стають предметом активного обговорення як у наукових колах, особливо серед філософів, політологів, педагогів, так і серед широкої громадськості. Отже, на сьогодні в Україні якісні перетворення в освіті найтісніше пов'язані з професійною майстерністю вчителя, без належного рівня якої не варто й говорити про успіхи реформування освітньої системи, а тим більше про створення конкурентоспроможної системи освіти України.

Як показує проблемний науковий дискурс, є необхідність подальшого глибокого вивчення вищезначених питань, а тому проблема формування педагогічної майстерності вчителя на сучасному етапі створення новітньої освітньої системи залишається відкритою для досліджень у галузі філософії освіти. При цьому якщо однією із центральних фігур освітнього процесу, а особливо тієї його сторони, що значною мірою забезпечує якість, залишається особа педагога, то, безперечно, актуальними є на сьогодні дослідження щодо формування педагогічної майстерності в загальноосвітньому навчальному закладі.

Проблема пошуку вискоєфективних шляхів виховання особистості, яка пьдростає, перебуває в центрі уваги психолого-педагогічної науки.

Сучасній школі вкрай необхідні нові концепції й технології виховання, які б змінили ставлення людини до світу, суспільства, природи, людей.

Важливою критеріальною характеристикою особистісно орієнтованого освітнього процесу повинен стати суб'єкт-суб'єктний характер взаємодії між його учасниками. Такий процес потребує докорінної зміни цільових орієнтирів, змісту, організаційних форм і умов для якісної підготовки педагогів. У зв'язку із цим в Україні чітко визначено нові пріоритети розвитку освіти, держава формує освітню політику, яка спрямована безпосередньо на інтеграцію системи освіти України в міжнародну спільноту.

Мета статті – висвітлити проблеми розвитку рівнів педагогічної майстерності вчителя й формування навички моделювати особистісно орієнтовані технології виховного процесу, обґрунтування основних підходів до спеціальної підготовки вчителя в педагогічно доцільному поєднанні традиційних та нових освітніх технологій, спрямованих на вибудовування суб'єкт-суб'єктних відносин учасників навчально-виховного процесу.

Цінною для нашого дослідження є думка І.Д. Беха. Він розглядає виховання як духовно-практичний феномен, як "... багатофакторний процес, що залежить від низки об'єктивних і суб'єктивних чинників. До об'єктивних чинників належать соціально-історичні особливості, культурні традиції країни, прийнята в ній система освіти. До суб'єктивних – особистісні якості педагогів, рівень їхньої педагогічної майстерності ..." [1, с. 7].

Досліджувана проблема має наукове обґрунтування, теоретичне та методичне забезпечення й глибокий психологічний аналіз.

У своїх пошуках ми зверталися до праць з соціальної та загальної педагогічної психології таких авторів: А.Г. Асмолова, Г.О. Балла, І.Д. Беха, Л.С. Виготського, Г.С. Костюка, Н.С. Лейтеса, О.М. Леонтєва, А.Х. Маслоу, Л.С. Рубінштейна, К.Р. Роджерса, І.С. Кона, Б.М. Теплова та ін.

Вищеназвані автори важливого значення надають гуманізації особистості як становленню людського в людині.

Так, зокрема, І.Д. Бех зазначає: "Критеріями вихованості людини можуть бути:

- ступінь її сходження і повнота оволодіння загальнолюдськими й національними гуманістичними морально-духовними цінностями, що становлять основу відповідних вчинків;
- рівень та ієрархія якостей особистості, набутих нею в процесі виховання" [1, с. 7].

Отже, рівень педагогічної майстерності вчителя забезпечуватиме можливість вибудовувати партнерські відносини в спілкуванні тоді, коли кожен із партнерів виступатиме як особистість, значуща одна для іншої, а вибрані прийоми і способи педагогічної взаємодії сприятимуть продуктивній співпраці в суб'єкт-суб'єктній взаємодії на рівні емпатійності й рефлексивності спілкування.

Знаходимо у Г.С. Костюка, що "виховання за своєю суттю – це керівництво індивідуальним становленням людської особистості..., виховува-

ти – це проектувати поступове становлення якостей майбутньої особистості і керувати здійсненням накреслених проектів” [4, с. 380].

С.У. Гончаренко в “Українському педагогічному словнику” дає таке визначення: “Виховання – процес цілеспрямованого, систематичного формування особистості, зумовлений законами суспільного розвитку, дією багатьох об’єктивних і суб’єктивних факторів ..., ... це сума впливів на психіку людини, спрямованих на підготовку її до активної участі у виробничому, громадському й культурному житті суспільства. Сюди входить як спеціально організований вплив виховних заходів, так і соціально-економічні умови, що діють певною мірою стихійно. У вузькому розумінні слова виховання є планомірним впливом батьків і школи на вихованця Виховання поширюється на тіло, душу й дух та ставить завданням утворення із задатків і здібностей, що розвиваються, гармонійного цілого, а також набуття вихованцем, який підрастає, сприятливих для нього самого і для суспільства душевно-духовних установок стосовно інших людей, сім’ї, народу, держави тощо” [3, с. 53].

На наш погляд, виховання не може бути стандартизованою системою, якщо вбачати в кожному вихованцю особистість зі своїм індивідуальним внутрішнім світом. Чи може стара, немодернізована школа з ознаками примусу й авторитаризму, з технократичною орієнтацією педагогічного процесу, без певних методів, які становлять інструментарій педагогів, вирішити завдання національної школи: залучити дитину до національної культури, народних ідеалів і мистецтва, системи національних цінностей? Відповідь проста: ні. Постає необхідність зміни школи й потреби в спеціальній підготовці вчителя, готового вбачати в учневі неповторну індивідуальність, особистість, співтворця, партнера, здатного вибудовувати суб’єкт-суб’єктні відносини в навчально-виховному процесі.

Виходячи з гуманістичних позицій К.Р. Роджерса [7], ми пропонуємо модель взаємодії педагога з учнями (рис. 1).

Як бачимо, особистість, яка може розвивати свої природні ресурси, здатна формувати власні цінності у процесі навчання та виховної діяльності. Це становить основу гуманістичної психології, педагогіки. Особистісний підхід стверджується як головний психолого-педагогічний принцип організації навчально-виховного процесу, від якого залежить ефективність переорієнтації освіти на розвиток особистості. Вчитель при конструюванні та реалізації освітнього процесу повинен виявляти суб’єктний досвід кожного учня.

Аналіз актуальних досліджень та наукових праць дає змогу зробити висновки про те, що проблема підготовки вчителя, підвищення рівня професійності та педагогічної майстерності перебуває в центрі уваги педагогів, психологів, філософів.

Значну увагу підготовці вчителя-гуманіста приділяли видатні педагоги минулого: А. Дістервег, Я.А. Коменський, А.С. Макаренко, І.Г. Песталлоцці, В.О. Сухомлинський, К.Д. Ушинський, С.Т. Шацький.

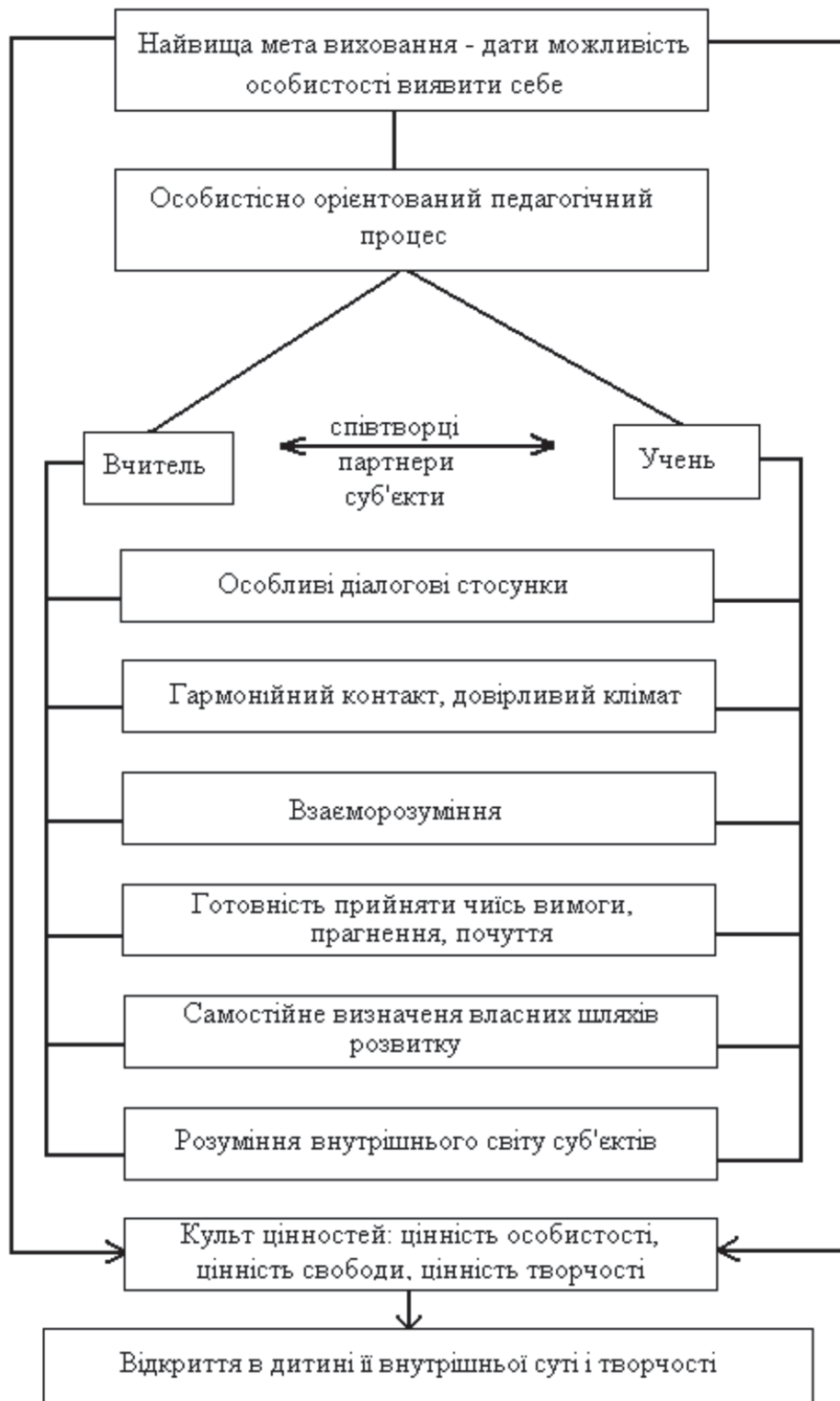

Рис. 1. Модель особистісно орієнтованого педагогічного процесу (за К.Р. Роджерсом)

Проблеми фахової та управлінської підготовки вчителів відображені у фундаментальних дослідженнях відомих сучасних учених, а саме: В.П. Андрущенко, І.Д. Бега, С.У. Гончаренка, І.А. Зязюна, В.О. Кудіна, О.І. Кульчицької, Н.Г. Ничкало, В.В. Рибалки, О.Г. Романовського, С.О. Сисоєвої, А.В. Суценка, Т.І. Суценко, Н.М. Тарасевич та інших.

В.О. Сухомлинський вважав, що все шкільне життя повинно бути пройняте духом гуманності. У роботі з учнями він не допускає трафаретів і шаблонів. Як вдумливий педагог В.О. Сухомлинський проникає у внутрішню структуру педагогічного процесу, який моделює вчитель. Від рівня його професійності та педагогічної майстерності залежить ефективність педагогічного процесу з урахуванням внутрішнього духовного світу, рівня творчості, моральних цінностей його учасників.

В.О. Сухомлинський підкреслює значення ролі вчителя у вихованні: “Гуманне ставлення до дитини означає розуміння вчителем тієї простої й мудрої істини, що без внутрішніх духовних зусиль дитини, без її бажання бути хорошою немислима школа, немислиме виховання. Справжній майстер виховання і спонукає, і примушує, але все це робить так, що в дитячому серці ніколи не згасає цей дорогоцінний вогник-бажання бути хорошою. Справжня гуманність вихователя означає майстерність, мистецтво, уміння пробудити в дитині думки про те, що вона ще не стала такою, якою може і повинна стати” [9, с. 497].

Вчений відхиляє у вихованні якісь тимчасові педагогічні акти чи одноразові навчально-виховні операції, що впливають із конкретної ситуації. Виховання здійснюється в послідовній системі, яка включає в себе не тільки уроки, підготовку домашніх завдань, участь у позакласній роботі, а й розвиток волі, культури, гуманних вчинків, бажання творити. Йдеться про певну програму виховання, яку “... можна назвати вогником, за допомогою якого треба запалити внутрішні духовні сили людини ...”, вона (програма) “... залишиться мертвим папірцем, поки педагог не зуміє відкрити в живих людських думках, почуттях, спонуках своїх вихованців невичерпне джерело тих вольових сил, завдяки яким людина стає не тільки вихованою, а й володарем власної долі ...” [9, с. 532]. В.О. Сухомлинський знову ж таки підкреслює, що найважливішою силою, покликаною здійснювати виховання людини, є сама людина й уся майстерність виховання полягає в тому, щоб, знаючи, якою повинна бути людина, вміти одухотворити її прагненням до свого власного ідеалу [9, с. 532].

Педагогічна спадщина В.О. Сухомлинського має вражаючу силу, звучать актуальністю його слова: “Світ вступає у вік людини. Більше, ніж коли б то не було, ми зобов’язані думати тепер про те, що ми вкладаємо в душу людини” [9, с. 533].

Отже, завдання сучасної школи – допомогти “людині пізнати саму себе й одухотворитися прагненням бути прекрасною” [9, с. 534].

Ми приводимо слова Н.Г. Ничкало, доктора педагогічних наук, професора, дійсного члена АПН України до книги І.А. Зязюна “Педагогічна майстерність”: “На початку ХХІ століття і третього тисячоліття проблема Вчителя набуває особливого значення у контексті нових процесів, що відбуваються в умовах глобалізації та інтеграції на світових, міжнародних, національних та регіональних рівнях. Інформаційно-технологічне суспільство характеризується стрімким розвитком, динамічними змінами у різних галузях життєдіяльності й передусім – в системі освіти. Зрозуміло, що це

потребує розширення функцій учителя, оновлення змісту й форм організації його підготовки у вищих навчальних закладах різних рівнів акредитації, в інститутах післядипломної освіти. Великого значення набуває професійний розвиток вчителя, його самовдосконалення, рівень педагогічної майстерності” [6, с. 5].

Ми зрозуміли головні пріоритети наукової школи педагогічної майстерності академіка І.А. Зязюна, яка високо оцінена не лише в Україні, а й за кордоном, бо в його книгах ідеться про теоретичне підґрунтя та методичні засади для професійного вдосконалення, про особистісну орієнтацію професійно-педагогічного навчання кожного не байдужого до своєї діяльності вчителя.

І.А. Зязюн зазначає: “Тисячі професій народжуються і вмирають. Але живуть і до цього часу найдавніші з них – хлібороба, будівельника, лікаря, вчителя. Та серед цих вічних професій учительська посідає особливе місце: вона – початок усіх професій. Змінюються умови і засоби виховання, та незмінним залишається головне призначення вчителя – навчити людину бути Людиною” [6, с. 10].

Вчений підкреслює, що найскладнішою в діяльності вчителя є виховна функція, і треба вміти трансформувати цілі, що їх поставило суспільство перед школою, у конкретні педагогічні завдання – формування необхідних якостей особистості в кожного школяра [6, с. 13].

Очевидно, що виховна функція вчителя, виховний вплив мусить залучати дитину у виховну діяльність, точніше в самодіяльність, яка розгортається під дією педагогічних впливів. Основна мета – перетворення вихованця на суб’єкта такої діяльності [2, с. 165].

Тільки професійна педагогічна діяльність може бути успішною та результативною. Справжній майстер своєї справи діє свідомо, спираючись на систему принципів, правил, прийомів, може обрати чи пропонувати власні технології виховання. У педагога має бути душа – гуманна й чутлива. Це і є головний інструмент усієї педагогічної діяльності, бо сам учитель є інструментом впливу на учня [6, с. 13].

С.Л. Рубінштейн застерігає: “Дитина не розвивається спочатку, а потім виховується й навчається, вона розвивається, навчаючись, і навчається, розвиваючись” [8, с. 498].

Учитель визначає, наскільки педагогічний процес охоплює дитину в цілому, з усім його життям, бо з погляду особистісно орієнтованих технологій педагогічний процес має бути глибоко індивідуальним, прийоми вчитель добирає самостійно, виходячи з власного бажання як конструктора, автора, що створює власні проекти.

Як бачимо, вибір форм чи прийомів особистісно орієнтованих технологій необхідний учителю в педагогічній діяльності, цей вибір буде спрямовувати його до вибору правильних професійних рішень тоді, коли у вихованці він буде вбачати особистість суб’єкта. “Майстерність завжди розкривається в діяльності, причому в діяльності ефективній [6, с. 24].

І.А. Зязюн підкреслює: “Сутність майстерності – в особистості вчителя, в його позиції, здатності виявляти творчу ініціативу на підставі реалізації власної системи цінностей. Майстерність – вияв найвищої форми активності особистості вчителя у професійній діяльності, активності, що ґрунтується на гуманізмі й розкривається в доцільному використанні методів і засобів педагогічної взаємодії у кожній конкретній ситуації навчання і виховання” [6, с. 25].

С.У. Гончаренко визначає педагогічну майстерність як характеристику високого рівня педагогічної діяльності й вважає критеріями педагогічної майстерності педагога такі ознаки його діяльності: гуманність, науковість, педагогічну доцільність, оптимальний характер, результативність, демократичність, творчість (оригінальність). Він підкреслює, що педагогічна майстерність ґрунтується на високому фаховому рівні педагога, його загальній культурі та педагогічному досвіді, вказуючи, що необхідними умовами педагогічної майстерності є гуманістична позиція педагога й професійно значущі особистісні риси і якості [3, с. 251].

Позиція вченого переконує, що педагог з високим рівнем особистісних якостей може впливати на вихованця і в ході діяльності перетворювати його, стимулювати до позитивних вчинків та дій. Ця сила впливу здійснюватиметься тоді, коли фактори впливу, за С.Л. Рубінштейном, на особистість створюватимуть “цілісну систему внутрішніх умов, через які переломлюються всі зовнішні впливи” [8, с. 663].

Нам імпонує в зв’язку з нашим дослідженням діяльнісний підхід, обґрунтований С.Л. Рубінштейном, сутність якого полягає в тому, що “... суб’єкт у своїх діяннях, в актах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляється; він у них створюється й визначається. Тому тим, що він робить, можна визначити, чим він є; напрямом його діяльності можна визначити і сформулювати його самого” [8, с. 645–656].

Очевидно, що виховання є природовідповідним тоді, коли воно сприяє розвитку закладених у природі дитини потенційних внутрішніх сил, тому вчитель повинен мати високий рівень педагогічної майстерності для того, щоб розкрити індивідуальні особливості дитини, її природні задатки й визначити індивідуальні шляхи її розвитку, напрями гуманно-творчої діяльності.

У зв’язку із цим ми глибоко вивчили наукові позиції А.В. Суцєнка в монографії “Гуманізація педагогічного процесу в основній школі: теорія і практика”. Вчений зазначає: “Виважений, розумний підхід до виховання особистості дитини спонукає сучасного педагога до перегляду організації його власної поведінки, створення атмосфери радості спілкування, а відтак, і радості життя, відмови від стереотипів, серйозного ставлення до учня як до особистості з раннього віку” [10, с. 133].

Він пропонує дієві форми підготовки вчителів до гуманізації педагогічного процесу, вказує шляхи прогресивних змін у професійній діяльності педагогів, переорієнтацію навчально-виховного процесу, визначає оптимальні напрями подальшого професійного самозростання, спонукає до гуманної зрілості педагогів, до гуманного стилю роботи з учнями, до форму-

вання гуманних відносин, що “є суттю, умовою, результатом і критерієм успішного педагогічного процесу, серцевиною самого поняття педагогічної гуманізації” [10, с. 183].

Ми можемо зробити висновки, що вчитель має бути готовим до змін у вибудовуванні спільної діяльності з учнями, відмовлятися від традиційних професійних установок, набувати навичок створення власних технологій, вміння проектувати, конструювати, вивчати передовий педагогічний досвід. Вчитель, який уявляє та вміє передбачати стан виховної системи, проектує сумісну діяльність у ній на рівні “вихователь – вихованці”, досягає вагомих змін особистісних смислів і цінностей у рамках співпраці і співдружності на рівні інтеріоризації, коли “... зовнішні фактори людської поведінки перетворюються на усталені внутрішні якості особистості” [3, с. 148]. Виявляється, що саме “...інтеріоризація як процес перетворення зовнішніх, реальних дій з предметами на внутрішні ідеальні дії...”, підштовхує педагога до “... підвищення розвивальної ефективності виховання, оптимізації процесу керування виховною діяльністю дитини..., це пов’язано зі створенням і використанням якісно нових виховних методів...”, які “... мають ґрунтуватися не на механізмі зовнішнього підкріплення (заохочення й покарання), а на рефлексивно-вольових механізмах, механізмах співпереживання й позитивного емоційного оцінювання, які апелюють, насамперед, до самосвідомості та до свідомого, творчого ставлення людини до суспільних норм і цінностей [3, с. 148].

Такі методи можна кваліфікувати “виховними технологіями особистісної орієнтації” [2, с. 169].

Отже, перенесення акценту з дитини як об’єкта педагогічного впливу на дитину як суб’єкта педагогічної взаємодії, врахування індивідуальних особливостей – найголовніше завдання вчителя, бо саме це дає можливість вибору мети, завдань, засобів навчання та виховання, сміливий крок у створенні особистісно орієнтованих технологій виховання, проектування результативного навчально-виховного процесу.

У зв’язку із цим В.О. Сухомлинський писав: “Навчально-виховний процес має, з мого погляду, три джерела – науку, майстерність і мистецтво. Добре керувати навчально-виховним процесом – це означає досконало володіти наукою, майстерністю і мистецтвом навчання і виховання. Виховання в широкому розумінні – це багатогранний процес постійного духовного збагачення й оновлення і тих, кого виховують, і тих, хто виховує” [9, с. 398].

Цікавою, з погляду нашого дослідження, є позиція М.П. Лещенко щодо діагностики педагогічної майстерності вчителя в контексті теорії поля. Вона, йдучи за В. Вернадським, який характеризує “поля власного існування”, розглядає педагогічну діяльність як процес енергетичного й матеріального обміну між учителем та учнями та робить висновок про існування так званого пізнавально-активного поля, яке виникає в результаті накладання особистісних полів педагога і вихованця упродовж конкретного уроку або заняття. Знову ж таки йдеться про вплив поля учителя на поле учня, яке вчений називає “пізнавально активним” [5, с. 41].

На нашу думку, тільки в умовах особливої атмосфери піднесення вчителя й учня в процесі “накладання полів” охоплює почуття захоплення, подиву, радості й відкриття.

Виходить, що пошук шляхів підвищення позитивного енергетичного потенціалу поля “пізнавальної активності” є найвищим рівнем педагогічної майстерності, бо це пошук радісної, творчої праці, почуття душевного комфорту й задоволення.

Звернемося до протоколу наших дослідно-експериментальних розвідок. Нами було проведено опитування слухачів (учителів різних за фахом) КЗ ЗОШПО м. Запоріжжя в кількості 100 респондентів. Їм було запропоновано відповісти на таке запитання: Чи володієте Ви особистісно орієнтованими технологіями виховання?

Наведемо дані обробки результатів опитування у вигляді таблиці.

Таблиця

Відповіді слухачів курсів КЗ ЗОШПО (різних за фахом) на запитання “Чи володієте Ви особистісно орієнтованими технологіями виховання?”

Варіанти відповідей	Осіб	%
Так	15	15
Ні	55	55
Хочу оволодіти	20	20
Не визнаю	10	10

Як бачимо, 55% вчителів не володіють особистісно орієнтованими технологіями, а 10% – взагалі їх не визнають. Це означає, що вони віддають перевагу традиційним методам і формам навчання й виховання. Лише 15% вчителів володіють особистісно орієнтованими технологіями виховання, а 20% – хочуть оволодіти.

Наочно це можна відобразити у вигляді діаграми (рис. 2).

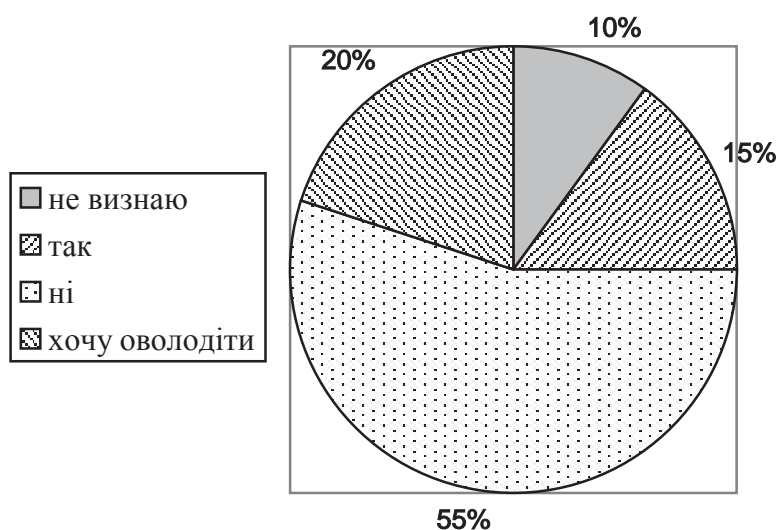

Рис. 2. Рівень володіння вчителями особистісно орієнтованими технологіями виховання

Висновки. Вчителя треба готувати до оволодіння особистісно орієнтованими технологіями виховання. Він має розуміти, що необхідно:

- постійно працювати над собою. самовдосконалення й самовиховання – невід’ємні складові педагогічної майстерності;
- усвідомити необхідність гуманістичної спрямованості діяльності й готувати себе до виховання гуманної особистості;
- бути педагогом – гуманістом із багатим внутрішнім світом і високим рівнем моральності;
- розвивати здатність до людиноформування та виховання школярів на основі великої любові до людей, доброти, уміння співчувати, співпереживати;
- використовувати передові педагогічні й інформаційні технології, забезпечуючи принципи диференціації та індивідуалізації навчання й виховання;
- удосконалювати навички проектування, моделювання, конструювання, створюючи власні особистісно орієнтовані технології виховного процесу;
- брати активну участь у семінарах і практикумах системи післядипломної освіти.

Література

1. Бех І.Д. Виховання особистості : у 2 кн. / І.Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 2 : Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади. – 344 с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості : у 2 кн. / І.Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – 280 с.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
4. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк. – К., 1989. – 380 с.
5. Лещенко М.П. Теорія поля у контексті діагностики педагогічної майстерності вчителя в умовах особистісно-орієнтованої системи навчання / М.П. Лещенко // Педагогічна майстерність як сучасна технологія розвитку особистості вчителя : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 4–6 березня 2002 р. – Полтава : АСМІ, 2002. – 336 с.
6. Педагогічна майстерність : підручник / І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін. ; [за ред. І.А. Зязюна]. – 3-тє вид., допов. і переробл. – К. : СПД А.М. Богданова, 2008. – 376 с.
7. Роджерс К. Емпатія. Психологія Емоцій / К. Роджерс. – М., 1991.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.
9. Сухомлинський В.О. Вибрані твори : в 5 т. / В.О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 4. – 640 с.
10. Сущенко А.В. Гуманізація педагогічного процесу в основній школі: теорія і практика : монографія / А.В. Сущенко. – Запоріжжя : Х-принт, 2002. – 359 с.